

העברית החדשה ומורשת הדורות

משה בר-אשר

א. הערות מבוא

1. נוהגים אנו לכנות את העברית של הדורות האחרונים בכינויים שונים: העברית החדשה, לשון ימינו, העברית בת זמננו, הלשון החיה, העברית הישראלית ועוד. אין צריך לומר כי אין השמות הללו ואחרים חופפים זה לזה ומכוונים לציין דבר אחד. וודאי הוא שמי שמשתמש בכינוי "העברית בת זמננו" או "העברית הישראלית" מכוון ללשון הדור הזה, או לכל היותר לעברית בחמישים השנים האחרונות. לעומת זאת רבים מאלה שנדרשים לשם "העברית החדשה" מתכוונים לגילויים הקשורים בתחיית העם ותרבותו וספרותו ולשונו למן המאה השמונה-עשרה ועד היום. ומי שמדבר על "הלשון החיה" או "העברית החיה" מתכוון למן הימים שנתחדש הדיבור העברי במוצאי המאה התשע-עשרה; התהליך ששלמה מורג כינה אותו השיבה המלאה של העברית לחיים.

2. לצורך העיון שאני מבקש לעיין היום בתקופה החדשה בתולדות העברית, אני רוצה לנקוט מרחב גדול בזמן, ולשם כך אני מבקש לציין שתי נקודות התחלה ועוד תאריך נוסף אחד. שתי ההתחלות אירעו בשנים 1755, ו-1881, והתאריך הנוסף שאני מתכוון אליו הוא 1931.

ההתחלה הראשונה היא זו של ברלין בשנת תקט"ו (1755) בקירוב, עת הופיע לראשונה כתב-העת "קוהלת מוסר" של משה מנדלסון וחבורתו. עורכי המילון ההיסטורי של הלשון העברית באקדמיה ללשון העברית, ובראשם פרופ' זאב בן-חיים, מכוננו ועורכו הראשון של המילון, פותחים את התקופה החדשה של המילון ההיסטורי בתאריך זה ובחיבור זה.

* המאמר המוגש בזה מציע דברים שנישאו כהרצאת פתיחה בעלת אופי כללי בכינוס החמישה-עשר של ברית עברית עולמית בשיתוף עם ארגון הפרופסורים לעברית באירופה במלאות שבעים שנה להקמתה של הברית; הכינוס התקיים באוניברסיטת ברלין ב"ח-כ' בתמוז תשס"ב (9-11 ביולי 2001). נוספו כאן הערות מעטות להשלמה וכמה פריטי ביבליוגרפיה.

משמע, כאשר אנו מדברים על העברית החדשה, אנו מתכוונים לתקופה בת כ-250 שנה. המסלולים שהעברית הלכה בהם עד אז, חותם הישן והדתי בתכנוני ובלבושו, הם הקו המובהק והיסוד המוצק בהם. מעתה חותם ההתחדשות (המורדנה) והחילון טבוע בכתיבה העברית. גם המגע עם לשונות אירופה החדשות מטביע את חותמו בלשונו. בתחילה היו אלה הרוסית, הגרמנית והצרפתית שכותבי העברית היו במגע איתן. ואחר כך נחשפה הלשון גם להשפעת האנגלית למן תקופת המנדט ובעשרות השנים האחרונות גם להשפעת האמריקאית. רישומו של המגע הזה, שניכר בחיי התרבות, בשלטון ובעולם המעשה, מוצא ביטויים מובהקים באוצר המילים ובדקדוק.

3. החל בסוף המאה השמונה-עשרה ורובה של המאה התשע-עשרה מתאפיינת הכתיבה העברית בחיפושי דרך. ידוע הניסיון המוצלח לשוב אל לשון המקרא ב"אהבת ציון" וב"אשמת שומרון" של אברהם מאפו, בשיריו של יהודה לייב גורדון ובכתיבתם של אחרים. והיו גם שאלות מיוחדות שהטרידו את הכותבים, למשל כשאלה: כיצד לעצב את הדיבור העברי כדי לשוות לו אופי עממי, כלום לשון המקרא תצלח גם לזה? אנו יודעים על סופרים שפנו אל הארמית כדי לדובב בה דוברי יידיש או אוקראינית,¹ כגון הביטויים "ערבא טבא" ו"צפרא טבא" או "לחמנית דמלכותא" שמנדלי מוכר ספרים שם בפי פשוטי העם.² ביטויים כאלה לא היו התקשטויות בעלמא, אלא צורך ספרותי וצורך בלשני אמיתי.³

4. לא רק ספרות יפה כתב אברהם מאפו, אלא גם ספר לימוד לעברית. הוא הביין שיש לחפש אמצעי ראוי לבניית ספר לימוד וחשב שיש לעשות שימוש באוצר המילים העברי והארמי המשוקע ביידיש. אוצר מילים זה — כגון מצווה, ברכה, בן-יחיד, בית המדרש, בעל הבית, חתן, שבע ברכות, ערב שבת, מתנה, צדקה, מנהג ועוד שפע מילים מחיי המעשה — סיפק לו תוספת חומר נכבדה לספר הלימוד שלו.⁴ הוא פנה אל היסוד העברי שביידיש כי הביין שיש לצאת מן החיים עצמם ולא רק מן הספר אל חיי הלשון.

1 ראה מאמרי, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", בתוך הקובץ הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה — הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76 (=להלן בראש תשנ"ו); לענייננו יעוין בעמ' 51-57 (סעיפים 36-43).

2 ראה שם עמ' 29-31 (סעיף 17).

3 ראה שם עמ' 57-62 (סעיפים 44-49).

4 על הדבר הזה עמדו כבר חוקרים אחדים. יעוין במיוחד כמה שהביא בן-ציון דינור בספרו, מכתבי אברהם מאפו, ירושלים תש"ל, עמ' 271-278. בנספח השלישי (בעמ' 274-275) ריכז דינור את "המילים העבריות שבלשון המדוברת" (אידיש), ששימשו למאפו יסוד בהוראת העברית בבית הספר לבני העם. כלולים שם למעלה ממאתיים וחמישים ערכים

5. התחייה התרבותית הקשורה מעתה גם במציאות חדשה הצריכה אוצר מילים עברי; זה נמצא כאמור בעברית ובארמית שבמקרא ובתלמוד ובאוצר המילים העברי ארמי שביידיש.⁵ וכך נמצאו מחדשי חייה של העברית מחוכרים אל מורשת הדורות ושאו מלוא חופניים מאוצר מיליה. אלא שלא לכול נמצא במקורות חומר מן המוכן. ואם נמצא, לא הכול היו בקיאים בו. ואז נפתחו שערי החידושים, יש מהם שנוגדו כתרגומי שאילה של ביטויים זרים כ-Zeitschrift שתורגם מכתב-עתי ו-Wörterbuch שניתרגם כתחילה ספר מילים ורק לימים בא במקומו השם מילון. ויש שיוחסו למילים עבריות קדומות משמעויות חדשות, כדרך מה שקרה למילה חֶשֶׁמֶל שהחלה משמשת כנגד electricity. וידוע גם הניסיון הנראה בעינינו כיום נלעג או מוטב לומר משעשע; כוונתי לניסיונם של משכילים — סופרים ידועים או דמויות אנונימיות — לשוות צורה עברית למילים זרות בדרך של חיקוי הצלילים שלהן. כך הם קראו לקְנוֹן המכונה כיום תותח בצירוף קְנֵה-אוֹן, ומחלת הכולירא ניתרגמה בצירוף חוֹלֵי רֶע. והפנטופלאך, הלא הם נעלי הבית, נתכנון בביטוי שעל דרך המקרא פֶן תִּפֹּל.⁶ אבל רוב הגישושים הנ"ל היו ברובם הגדול בתחום הלשון הכתובה.

6. ההתחלה השנייה שיש בה משום מפנה גדול ואמיתי בתולדות העברית ובתולדות התחדשותה, היא זו של ירושלים של ראשית שנת תרמ"ב (סתיו 1881), עת עלה אליעזר בן-יהודה ארצה וקבע את ביתו בירושלים, ובה החל מדבר עברית והקים את הבית העברי הראשון בארץ ישראל. הוא הבית שבו גדל הילד הראשון שאמו דיברה אליו עברית והייתה זו ללשון אמו. יש ניסיונות פתטיים של כמה חוקרים המדברים על אנשים שקדמו לבן-יהודה. כידוע, זו טענתם של תיאודור פרפיט⁷ ושלמה הרמתי⁸ שמצאו מי שקדם לבן-יהודה כדיבור עברי, אבל דוגמות אלו אינן ממין העניין. מדובר כאן בשיח מזדמן ולא בשינוי מהותי של המציאות הלשונית בפי יהודים בארץ ובנכר. אין שום ספק שבן-יהודה נבדל מכל

(מילים או צירופים). אני מודה לפרופ' שמואל ורסס על ההפניה למקורות שונים שעסקו בסוגיה זו ובכלל זה אל ספרו של דינור.

ראה בראשון תשנ"ו, עמ' 27–29 (סעיף 16).

פרט זה למדתי ממר שמחה בן-זכאי (שולדנראיין) ז"ל, איש וורשה, שהגיע לבוסטון לאחר מלחמת העולם השנייה ושימש בה מורה בבתי-ספר עבריים שנים רבות. הוא סיפר לי שהכינוי פֶן תִּפֹּל שימש בפי רבים מדוברי העברית בוורשה.

ראה T. V. Parfitt, "The Use of Hebrew in Palestine, 1800–1822", JSS 17 (1972), pp. 237–252.

ראה שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים תשל"ח. בירוריו של הרמתי הם בירורים מעניינים, אבל השימוש בלשון "קדמו לבן-יהודה" יש בה כדי להטעות.

קודמיו וגם מכל בני דורו בשינוי המהלך ההיסטורי של העברית. השינוי בתולדות העברית קשור יותר מכול באיש זה שהיה בעל מלאכה אחת ולה הקדיש את כל חייו. בן-יהודה הבין היטב כי צריך היה לספק מענה מלא לכל צרכיה של לשון חיה, כדי שמי שמדבר עברית יהיה בידו אוצר מילים עברי מלא לכל חפץ ולכל מכשיר בבית, בסדנה ובחנות, בבית הספר וברחוב. אמת הדבר שבן-יהודה וכתביו פנו אל הערבית לקבל ממנה עזרה, וכך נולדו הבדורה בהשראת הערבית בנדורה בשביל מה שמתכנה אחר-כך עגבנייה ורציני ואדיב בעקבות מקבילותיהן בערבית. הם פנו גם אל הצרפתית בשביל לחדש מילים עבריות כגון הבובה (poupée), אבל המקור העיקרי בשבילים היה ונשאר מורשת הדורות: לשון המקרא ולשון חז"ל וכל מה שבא אחריהן. לצורך זה עבר בן-יהודה מטמורפוזה מוחלטת, ממחדש מילים חובכני ולפעמים מצחיק, הוא היה לבלשן מעמיק שכתב מילון רב ערך בשירות הלשון המתחדשת.

7. ההתחלה הקשורה בבן-יהודה וחבורתו ב-1881 היתה מצער, שכן רק מעטים הלכו אתו יד ביד, אבל הוא דבק בדרכו ולאט לאט הצטרפו אליו מורים במושבות החדשות, ולימים התחילו חיים חדשים בעברית בחוגים רחבים. ראוי לציין במיוחד את החיבור שוועד הלשון החדש נתחבר עם אגודת המורים בראשית המאה העשרים הודות להנהגתו השקולה של דוד ילין.

ואכן כאשר מתכנס ועד הלשון החדש בירושלים בשנת תרע"ב (1912) כדי לעסוק בהכוונת הלשון החיה בכל התחומים: באוצר המילים, בכתוב, במבטא ובקדוק, קובע דוד ילין כי יש מציאות בת שלושים שנה של עברית חיה,⁹ גם אם דובריה היו מועטים באותה העת. כעשור לאחר מכן, בראשית שנות העשרים, הוציא המנדט הבריטי מסמך שכל מה שיתפרסם בארץ יתפרסם גם בעברית, שכן זו הייתה לשונם של יהודי הארץ.¹⁰ ובשנת 1929 מדבר אחד מראשי המורים בארץ באותה שנה, חיים אריה זוטא, על עשרים אלף ילדים ויותר שחינוכם הוא כולו בעברית ולשון היום יום שלהם היא עברית.¹¹ כללו של דבר, חמישים שנה אחרי

9 ראה דוד ילין, זכרונות ועד הלשון, מחברת ג, עמ' 49 המדבר על "תחית השפה של משך שלושים שנה בא"י".

10 "אנגלית ערבית ועברית תהינה הלשונות הרשמיות בא"י. כל מודעה או כתובת ערבית על בולי דואר או מטבעות בא"י צריכה לבוא גם בעברית ולהיפך" (מטופס המנדט על ארץ ישראל שנערך בלונדון ב-24 ביולי 1922 ונכנס לתוקף ב-29 בספטמבר 1923); ראה לקט מקורות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 55.

11 הכוונה למה שכתב ח"א זוטא ברשימתו "אשרינו שזכינו לך" בשנת תרפ"ט, ראה לקט מקורות הנ"ל, עמ' 120-121.

עלותו של בן־יהודה ארצה, הייתה העברית ללשון חיה, גם אם הייתה מהוססת ומלאה תהיות.

8. התאריך הנוסף שרמזתי לו הוא מועד יסודה של ברית עברית עולמית בתמוז של שנת תרצ"א (יוני 1931) בברלין. על המאורע הזה ניתן ללמוד מן הקונטרס שפרסם שמעון ראבידוביץ, ממחולליה של הברית, תחת הכותרת "אם לא כאן היכן? הרצאה ליסוד ברית העברים". זו ראתה אור בהוצאת "ברית עברית עולמית" סניף לכוב שבגליציה המזרחית בתרצ"ג (1933).¹² הווה אומר, בשנת 1931 הוכר מעמדה של העברית כלשון חיה בארץ, וברית עברית עולמית נוסדה כדי לבסס חיי יצירה ורוח בעברית ודיבור עברי בגולה.

9. שני התאריכים הראשונים – פרסומו של "קוהלת מוסר" בברלין של 1755 (בקירוב) בידי מנדלסון וחבורתו, וכינון בית עברי ראשון בירושלים בשנת 1881 בידי בן־יהודה ורעייתו דבורה ולדת הילד העברי בן־ציון בן־יהודה, הלוא הוא איתמר בן אב"י, זמן מועט לאחר עלותם ארצה – הם תחנות חשובות בתולדות לשוננו החדשה. התחנה הראשונה מציינת את בואה של העברית אל המודרנה ואל החילון; מכאן ואילך יש לה לעברית הכתובה פנים חדשות. התחנה השנייה הביאה את העברית אל החיים המלאים, כדי שתהיה לשון אופפת כול ותהא משמשת את כל צורכי החיים. התאריך השלישי הוא הגורם המזמן של כינוסנו כאן ועכשיו בברלין, שהיא גם תחנה חשובה וגם תחנה חשובה בתולדות ישראל בעת החדשה. בזכותם של ראשי המכון היהודי של האוניברסיטה החופשית של ברלין מארגני הכינוס הזה, פרופ' פיטר שפר וד"ר ברכרה שפר, שבה ברלין להזכיר במשהו את ימיה הגדולים בחיי ישראל ותרבותו.

יכולתי להוסיף ולציין תאריכים בעלי עניין בתולדות החברה היהודית החדשה וחיבורה אל העברית כלשון כתיבה וכלשון דיבור,¹³ אך לעת הזאת חשובים בעיניי שני התאריכים שהזכרתי ראשונה.

12 תודתי נתונה לפרופ' בנימין ראביד, בנו של שמעון ראבידוביץ, שנתן לי עותק של הקונטרס החשוב הזה.

13 עמדתי על כמה מן התחנות בתולדות תחיית הדיבור העברית במאמרי, "Some Observations on the Revival of Hebrew" בתוך *European Regional Development Conference for Jewish Civilizations Studies – Overview and Prospects* (Ed. M. Bar-Asher), Jerusalem 1992, עמ' 12–30 (=הלחן בר־אשר 1992; המאמר חזר ונדפס בקובץ מדעי היהדות 32 [תשנ"ב], עמ' 25–34). תחנות שונות בתולדות תחיית הדיבור העברי (1879–1929) נבחנות שם בעמודים 21–25.

ב. על זיקתה של העברית החיה ללשון המקורות

10. אבוא עתה לומר דברים אחדים על זיקתה של העברית החדשה בכלל ושל הלשון החיה בפרט אל מורשת הדורות. דבר ברור הוא, שהעברית החדשה והלשון החיה מחוברות חיבור מהודק אל מורשת הדורות גם באוצר המילים וגם בדקדוק. כשאני אומר מורשת הדורות אני מתכוון לעברית לתקופותיה ובמידה לא מבוטלת גם לארמית לחטיבותיה. כבר בדקו חוקרים טקסטים רבים שנתחברו בדורותינו כדי להראות את מידת החיבור שהעברית שלנו מחוברת לתקופות קודמות, והראו שכל טקסט שנבדק מגלה שרוב מכריע של אוצר מילוי נמצא במקרא, ואם לא במקרא הרי הוא מצוי בל"ח או בימי הביניים.¹⁴ וגם המילים המחודשות ברובן הגדול גזורות משרשים של העברית הקלסית או של הארמית בבניינים ובמשקלים הידועים. למשל המילים מן הדור האחרון מִדָּע וּמִירָב וּמְעָר שקופות לדובר העברית מפני שהוא מזהה אותן בקלות עם דָּע, רָב וְעָר, וגם השמות תשדיר ומהדורה ברורים דיים ומובנים לכל מי שמכיר את השרשים הארמיים שד"ר והד"ר (=חז"ר).¹⁵

11. במקום זה אני מבקש לתת את הדעת לפן היצָר של העברית החדשה בשימוש שהיא עושה בלשון המקורות הקדומים. רבים מן הדוברים יכולים לזהות בקלות את המקור הקדום שממנו נלקחה המילה, או את הסעיף השלם בדקדוק העברי הקדום המשמש בלשון ימינו. ואולם רק המעיין יכול לראות שהעברית החדשה — באמצעות הסופרים, העיתונאים ומכווני הלשון, ולא פחות מזה באמצעות הדוברים עצמם — מוליכה את היסוד הישן בכיוון שונה מזה שהיה לו במקורות הקדומים. יש שהעניין נוגע למילה בודדת, ויש שהוא נוגע לתבנית דקדוקית שלמה. דוגמה ידועה למילה מקראית ששינתה את הוראתה בתקופה החדשה היא המילה בִּינָה. כאשר מחבר מגילת אסתר אמר "שושן הבירה" לעומת "העיר שושן", הוא הבדיל בין הבירה שהיא המצודה שהמלך יושב בה ובין העיר שושן שם יושבים התושבים. מחדשי העברית הוליכו את בִּינָה אל הוראה חדשה שנתבקשה להם כדי לייחד את העיר שבה יושבים ראשי השלטון במדינה,

14 לעניין זה ראה ראובן סיון, "מגילת העצמאות לרכדיה הלשוניים", בתוך ספרו, על אובני לשון ימינו, ירושלים 1976 עמ' 33–51 ובמיוחד את מאמרו של גד בן-עמי צרפתי, "ניתוח אוצר המילים של העברית החדשה לפי הרבדים ההיסטוריים של הלשון", בתוך שי לחיים רבין — אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש (בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט), ירושלים תשנ"א, עמ' 311–336.

15 ראה בר־אשר תשנ"ו, עמ' 32–46 (סעיפים 19–31), 57–62 (סעיפים 44–49).

ה-capital. אציין כי השימוש החדש של המילה בירה כבר מתועד בספר שבילי הדעת של שמעון בלוך בראשית המאה התשע-עשרה.¹⁶ ואולם אני מתכוון היום להתרכז בשתי תבניות לשון, ששימושן בעברית שלנו יש בו צד חידוש מובהק לעומת מה שאנו מוצאים בלשון המקורות, ואלו הן: (א) צורות ההקטנה פעלעל, (ב) שם התואר המביע את האפשרות.

(א) צורת ההקטנה פעלעל

12. קו בולט בעברית החיה הוא גיבוש של דפוסי דקדוק להבעת ההקטנה, הדימינוטיב בלעז. שימוש זה, המוכר בלשונות רבות ובכלל זה בלשונות שהיהודים דיברו בהן וכתבו בהן דורות רבים – יידיש, ג'ודזמו, ערבית יהודית ועוד – הוא קו בולט בלשוננו. כידוע יש שלושה דפוסים רווחים להבעת ההקטנה:

(א) שמות או תארים בחתימה – אָן, כגון יְלִדוֹן, דְּבֹרָן או טְפָשׁוֹן.

(ב) צורות במשקל המחומש, הבנוי על חזרה על העיצור השני והשלישי של השורש, כגון כְּלָבְלָב, חֲתָלְתּוֹל שנגזרו מהשמות כלב וחתול, וכן צהבהב, כחלחל וכיוצא בהם שנתגלגלו מן התארים צהוב וכחול.

(ג) צורות חתומות ב־ ית, כגון כרית כדי לציין כר קטן, מפית – מפה קטנה, דוגמית – דוגמה קטנה וכיוצא בהן.

13. ארחיב מעט את דבריי על הדגם השני: צורות כמו כלבלב, כחלחל ודומיהן. מיותר לומר שהעברית החדשה לא יצרה כאן יש מאין; היא נטלה דגם לשוני מן המורשה הלשונית בת הדורות ועשתה בו שימוש. ואולם השימוש בעברית החדשה מבוסס על הכרעה פרשנית שהעדיפה אפשרות אחת מתוך שלוש. הנה פירוט הדברים ופירושם:

גם במקרא גם בלשון חכמים מצאנו את התבנית המחומשת הן בשמות עצם הן בשמות תואר הן בפועל. די להזכיר כאן מספר דוגמות: אספסוף (=קהל גדול): "והאספסוף אשר בקרבו התאוות תאוה" (במדבר יא, ד); פקח-קוח (=שחרור): "שלחני... לקרוא לשבויים דרוור ולאסורים פקח-קוח" (ישעיהו סא, א); ירקק, אדמדם: "והיה הנגע ירקק או אדמדם" (ויקרא יג, מט); שחרחרת: "אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתני השמש" (שיר השירים א, ו); יפה-פיה: "עגלה יפה-פיה מצרים" (ירמיהו מו, כ); חמרמר: "מעיי חמרמר נהפך לבי בקרבי" (איכה א, כ); עקלקלות – המילה ידועה גם במקרא וגם בספרות חז"ל. כשם תואר אנו מוצאים אותה בפסוק "והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות" (שופטים ה, ו), וכשם עצם היא נתונה לנו בפסוק "המטים עקלקלותם

יוליכם ה' את פועלי האון" (תהלים ככה, ה), ובהערה שבתוספתא "והלך יודע אם לעקל אם לעקלקלות" (שביעית ג, ח).

14. כאמור, העברית החדשה משתמשת במשקל המחומש להבעת ההקטנה. חתלתול וכלבלב הם חידושים המיוחסים לזאב יעבץ שטבעם בסוף המאה התשע-עשרה להבעה זו. ומאז אנו משתמשים בצורות חדשות נוספות כמו שפנפן ועגלגל, כחלחל וסגלגל; כולן מחודשות בעקבות עקלקל וירקרק ואדמדם. ואצלנו הכול ברור: שפנפן הוא שפן קטן, ועגלגל הוא עגול מעט, וכחלחל עניינו כחול במקצת ועוד כיוצא בהם. ברם יש להדגיש שהמחקר מגלה כי שאלנו מן המקורות רק את התבנית, אבל לא את ההוראה. שכן עד היום הזה לא נתבררה כוונת התבנית הזאת במקורות לדיוקה.

15. והרי פירוש הדברים: מצד אחד אנו קוראים במדרש הספרא, תורת כוהנים לוויקרא: "ירקרק — ירוק שבירוקים, ואדמדם — אדום שבאדומים", כלומר היסוד החוזר במילה מביע את הגברת המשמעות, לא ירוק מעט אלא ירוק שבירוקים, ולא אדום במקצת אלא אדום הרבה. לעומת זאת, מן הצד האחר אנו שונים במשנה במסכת נגעים (א ב): "רבי עקיבא אומר: אדמדם... כיון המזוג במים", כלומר אדמדם הוא אדום מעט.¹⁷ ויש דעה שלישית של חכם בן הזמן, הלוא הוא תרגום אונקלוס, המפרש את אדמדם — אדום. לא אדום הרבה ולא מעט אדום אלא חלופה רגילה של אדום. דבר זה עולה מן העובדה שבפסוקים אחדים הוא נוקט פירוש אחד בתרגומו את "אדום" ואת "אדמדם". למשל הפסוק "הלעיטני נא מן האדום האדום הזה" (בראשית כה, ל) מתורגם אצלו: "אטעמיני כען מן סמוקא סמוקא"¹⁸ הדין". סמוקא היא צורת המיודע של סמוק שפירושה אדום. ובתרגומו את המילה "אדמדמת" (ויקרא יג, יט, כד) הוא משתמש במילה סמוקא (=אדומה), שהיא צורת הנקבה של סמוק.¹⁹ כלומר, אונקלוס מביא

17 שתי הדעות הללו מוצגות בבהירות במילון בן-יהודה בהערה 1 לערך אדמדם.

18 יושם נא לב כי ביאורו זה של אונקלוס מבחין בתרגום שתי ההופעות הרצופות של המילה האדום; הוא נוקט את התרגום סמוקא סמוקא. בזה ביקש, כנראה, להציג את הראשונה כשם עצם ואת השנייה כשם תואר. עם זאת יש לציין כי בהיקרות הנוספת של המילה בתורה, שם נודמנה צורת הנקבה אדומה כמעמד שם תואר, "פרה אדומה תמימה" (במדבר יט, ב), נקט אונקלוס את התרגום סמוקתא (הצורה המיודעת של סמוקא).

19 גם בתרגום "אדמדמות" (ויקרא יד, לו) נקט אונקלוס תרגום דומה — סמוקן; זו צורת הרבות של סמוקא שבה ניתרגמה כאמור "אדמדמת". אבל בתרגום "אדמדם" (שם יג מב, מט) נקט אונקלוס חלופה שלישית — סמוק. וכך תרגם את הצירוף "לבנה אדמדמת" (שם שם מג) בצורות זכר "חיוך סמוק" (=לבן אדום), לפי שהמתואר הוא "עומק מכתשא" ("שאת הנגע") שמינו הדקדוקי זכר.

תרגום-פירוש הרואה באדם ובאדם שתי חלופות סמנטיות זהות לחלוטין. נוכל לסכם ולומר כי בתקופת התנאים ותרגום אונקלוס רווחו שלוש דעות:

(א) אדם = אדם (כדעתו של תרגום אונקלוס).

(ב) אדם = אדם שבאדומים (כפירוש שבספרא).

(ג) אדם = אדם מעט (כעולה ממשנת נגעים).

16. ואין זו המילה היחידה הראויה לתשומת לב. הבה ניתן דעתנו לדוגמה

נוספת; הקורא בשיר השירים מוצא בפרק הראשון שתי אמירות קרובות בשני פסוקים סמוכים:

“שחורה אני ונאווה בנות ירושלים כאהלי קדר כיריעות שלמה” (פרק א,

פס' ה) ותוכף לו הפסוק “אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתני השמש”

(שם פסוק ו).

כלום לפנינו שתי חלופות זהות, כלומר שחרחרת היא שחורה ואין כאן אלא גיוון בסגנון, או שיש כאן שתי חלופות נבדלות במשמען: תחילה מוצעת אמירה ראשונה הקובעת שהרעיה שחורה, ואחר כך באה אמירה שנייה שהרעיה שחרחרת במשמעות שונה מן שחורה? ובא אבן-עזרא ומפרש: “זה הכפל למעט וכן ירקרק או אדם”. כלומר, לדעתו של אבן-עזרא המילה “שחרחרת” שנכפלו בה שני העיצורים האחרונים מביעה את המשמעות שחורה מעט. אבל אפשר לטעון כי מחבר שיר שירים התכוון לומר דווקא ששחרחרת היא שחורה שבשחורות כדרך שפירש התנא בספרא את ירקרק ואדם.²⁰

סיכומו של דבר, המציאות במקורות הקדמונים אינה ברורה לנו, כבר התנאים ובני דורם נחלקו, כאמור, בדבר הוראתה של הצורה המחומשת; ונמצאנו תוהים למה כיוון הדובר במקרא.

17. אבל דוברי העברית החדשה הכריעו הכרעה ברורה. מבין שלוש אפשרויות הפירוש הנתונות להם הם העדיפו אפשרות אחת, ולמעשה דחקו את שתי האפשרויות האחרות. ומאז נתרבו הצורות בשם ובשם התואר שנגזרו במבנה המחומש והוראתן היא הקטנה לשם חיבה או לשם זלזול. כך נוצרו השמות חתלתול, כלבלב, שפנפן, גברבר וזנזונת,²¹ וכן מצאנו בשמות ובתארים המכוונים לציין צבעים וגדלים, לא רק אדם וירקרק ושחרחרת שבמקרא, אלא גם צהבהב,

20 דעה זו שמעתי מבני אליצור אברהם נ"י, אבל הוא סייג את דבריו בהציעו אותם בלשון שמא. הוא הציע לשקול את האפשרות הזאת על יסוד הנאמר ברצף הפסוקים. בראשון אומרת הרעיה “שחורה אני”; כאומרת זה גוף עורי בעיקרו של דבר. אבל אל טענו לראות אותי כאילו אני שחורה יותר (“שחרחרת”), כי דבר זה כרוך בעובדה ששזפתני השמש.

21 ראה מה שכתבתי על מילה דומה בפי יהודים מקהילות בורדו ובאיון שבצרפת במאמרי,

כחלחל, לבנבן, עגלגל, קטנטן ודומיהן. יתרה מזאת, על יסוד השימוש שהתגבש בעברית החדשה רבים מדובריה טועים לעתים קרובות בהכנת המקורות. הם חושבים שירקרק ואדמדם שבמקרא עניינם ירוק במקצת ואדום במקצת ושחרחרת עניינה שחורה מֶעֶט, כמו בעברית החדשה.²²

(ב) שם התואר להבעת האפשרות

18. קן בולט מאוד בעברית של הדור האחרון הוא השימוש במשקל פֶּעִיל לציון שמות תואר להבעת האפשרות, המכונים תוארי סגולה.²³ מתכוון אני לתארים כמו קָרִיא שעניינו אפשר לקרוא אותו, אָכִיל — ניתן לאכילה, קָבִיל — מתקבל על הדעת, יָשִׁים — שאפשר ליישם אותו, שאפשר לבצע אותו, כְּגִיץ — שניתן להעמידו לדין בפני בג"ץ²⁴ וכיוצא בהם.

השימוש במשקל הזה נשתרש עד כדי כך, שדוברים מכל השכבות יוצרים ממנו צורות באופן חופשי. הרי דוגמה אחת מפי בעל המוסך (או המוסכניק) שלי; הלה אמר לי לפני כמה חודשים: "אני מציע לך לא לקנות רכב כזה, מפני שרכב כזה הוא גְּנִיב". ואין המשפט הזה טעון כל פירוש; התואר גְּנִיב פירושו שאפשר או שקל לגנוב אותו.

19. נראה שהשימוש הזה של פֶּעִיל בא מלכתחילה למלא צורך של אנשים משכילים היודעים לשונות זרות, שיש בהן שם תואר להבעת האפשרות. קָרִיא מתרגם את readable של האנגלית, את lesbar של הגרמנית ואת lisible של הצרפתית, ואֶכִיל מתרגם את eatable של האנגלית, את essbar של הגרמנית ואת mangeable של הצרפתית וכיוצא בהם בלשונות אחרות.

יש להעיר שבסוגיה זו אפשר לדבר ממש על כרונולוגיה בתוך העברית החדשה. בדורות הראשונים השתמשו לצורך זה במבנים אחרים כדי להביע את

²² "נוספות למרכיב העברי בלשונות הדיבור של יהודי דרום-מערב צרפת", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 69 והערה 67.

²³ המכשלה הזאת, כלומר ייחוס הוראות מאוחרות למילים שנקרו בטקסטים קדומים היא תופעה מוכרת, ואינה צריכה תוספת פירוש.

²⁴ לעניין זה נדרש לאחרונה שמחה קוגוט במאמרו "למעמדם של שמות התואר ותוארי הפועל בלשון המקרא: עיניים מורפולוגיים ותחביריים והשלמות פרשניות", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יג (תשס"ב), עמ' 111-115.

²⁵ כְּגִיץ היא עדות לסחיטתו של השורש בג"ץ מן הנוטריקון בג"ץ = בית-דין גבוה לצדק (ראה מאמרי, "על חרושת המילים בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית", לשוננו לעם, מחזור מז (התשנ"ו), עמ' 14-15). יש להעיר כי לאחרונה משמש כפי רבים גם הפועל לְכַנֵּץ. כְּגִיץ.

שם התואר של האפשרות. במקום לומר סְבִיר השתמשו בצורת הבינוני מְסַבֵּר ובמקום להגיד קָבִיל²⁵ אמרו מתקבל על הדעת, ובמקום קָרִיא היו אומרים ניתן לקריאה, או אפשר לקוראו. ויש שנקטו את המבנה בָּר או כֵּן שלאחריו שם פעולה, כגון בר ביצוע, או בן ביצוע במקום יָשִׁים של היום, ועוד כהנה וכהנה. אבל בשני הדורות האחרונים ובמיוחד בשלושת העשורים האחרונים נתבסס השימוש במשקל פְּעִיל: אָכִיל וקָרִיא, סְבִיר ויָשִׁים, נִפְיץ ומְדִיד, מְכִיר וזְמִין, שְׁפִיט וכְגִיץ ורכים כמותם.

20. ואולם שימוש זה אינו מעוגן במקורות הלשון הקלסיים. בלשון המקרא אנו מוצאים משקל פְּעִיל המציין שמות פעולה או עונה מעונות השנה החקלאית, כגון חָרִישׁ וקָצִיר, בְּצִיר וְאָסִיף. בלשון חז"ל עדיין מוצאים פְּעִיל לציון שמות העונות, כגון חָרִישׁ וקָצִיר, אבל הפעולות מובעות במשקל פְּעִילָה כגון חָרִישָׁה, קָצִירָה ועוד. ואנו מוצאים גם בלשון המקרא וגם בלשון חז"ל משקל פְּעִיל שהוא בינוני סביל של בניין קל,²⁶ חלופה לצורה פְּעוּל. די להזכיר דוגמה או שתיים בלבד: אנו מוצאים גם קָרוא וגם קָריא בהוראה זוהה, כלומר בינוני סביל של בניין קל, דהיינו מי שנקרא או מי שקראו אותו לדבר מה. ידועים היטב הפסוקים שלהלן:

"אלה קְרֹאֵי העדה" (במדבר א, טז). המילה כתובה קְרִיאֵי במשקל פְּעִיל שצורת היחיד שלה היא קָרִיא, אבל הקְרִי הוא קְרֹאֵי, שצורת היחיד שלה היא קָרוא, כמו "וגם למחר אני קָרוא לה עם המלך" (אסתר ה, יב). כנגד זה מצאנו: "הוא דתן ואבירם קְרִיאֵי העדה אשר הָצוּ על משה ואהרן בעדת קֹרֹחַ" (במדבר כו, ט); הכתיב כאן הוא קְרואי, שהיא צורת הנסמך ברכים של קָרוא, אבל הקְרִי הוא קְרִיאֵי מן קָרִיא כמו בפסוק "חמישים ומאתים נשיאי עדה קְרִיאֵי מועד אנשי שֵׁם" (שם טז, ב). אם כן קָריא הוא קָרוא, כלומר מי שנקרא, או מי שקראו אותו, בינוני סביל של קָרֵא.

וידוע החילוף בין שְׁלִיחַ לשְׁלֹחַ בלשון חכמים. מצד אחד מצאנו "שְׁלִיחַ

25 רואה אני להביא כאן הערה ששמעתי מפרופ' ד' בן-חיים לפני כארבעים שנה. הוא ציין כי בתחילה הבחינו הדוברים בין אָכִיל הקשור בבניין קל לבין קָבִיל הקשור בבניין פְּעִל (גם אם הגו kabil בלא הכפלה). מיותר לומר כי אבתנה כזאת בעברית הישראלית שאינה יודעת הכפלה תיתכן רק בשורשים שהעיצור השני שלהם הוא אחד מעיצורי בכ"פ, המקיימים שתי הגיות נבדלות. מכל מקום במרוצת הזמן נתלכדו כל התארים הללו במשקל פְּעִיל, וכך עלה קָבִיל במקום קָבִיל.

26 ואין זה מענייננו כאן אם מדובר בשני משקלי פְּעִיל נפרדים — אחד עברי לציון שמות הפעולה ועונות השנה ואחד ארמי (בלשון זו הוא מנוקד כצפוי פְּעִיל) להבעת הבינוני הסביל של בניין קל — או משקל פְּעִיל אחד.

בית דין" (גיטין ג, ו), ולצד שני אנו שונים "שלוחי בית-דין" (יומא א, ה).²⁷ הן שְׁלוּחַ הַן שְׁלִיחַ הוּא "מי שנשלח" או "מי ששלחו אותו", כלומר שתיהן צורות חלופיות של הסביל של שְׁלַח הן.

21. אם כן אפשר לומר כי לא הרי קָרִיא של המקורות שעניינו "מי שנקרא" כהרי קָרִיא שלנו שעניינו "מה שאפשר לקרוא". ובפוטנציאל אָסִיף הוּא מה שאפשר לאוספו, וְחָרִיש מה שאפשר לחורשו. תאמרו שאני הוזה מלבי. ובכן אך לפני זמן קצר שהו בביתי שני בני קיבוץ; תוך כדי שיחה, אמר לי אחד מהם בערך כדברים האלה: "השדה שבו הם מגדלים גידולים ביולוגיים, נקיים מכל חומר כימי, היה שדה בור שנים על שנים, ושדה כזה הוא לא כל כך חָרִיש". כך ממש אמר; נשים אל לב, חקלאי המכיר את הצירוף עוֹנֵת הַחָרִיש גלגל בלשונו, כנראה בהיסח הדעת גמור, "שדה חָרִיש" במשמעות החדשה של פְּעִיל בעברית שלנו, שדה שאפשר לחרוש אותו.

22. יש בלשנים הצופים בתהליך המתואר בחריקת שיניים; הם מתרעמים על דוברי העברית החדשה המשנים את דמותה של העברית הקלסית, אבל העובדות אינן זוות ממקומן. לענייננו חשוב התהליך הבלשני שהתרחש. משקל פְּעִיל משמש (או משקלי פְּעִיל משמשים)²⁸ במקורות בהוראות שונות,²⁹ ובעברית החדשה נתגבשה בו במשקל הזה הוראה חדשה; הוראה שעלתה מתוך הצורך לתרגם שימוש רווח בלשונות אירופה החדשות. בתהליך המתואר אנו מוצאים צורות במשקל הזה ששינו את הוראתן, כגון המילה קָרִיא שבעבר עניינה היה קָרִיא, כלומר מי שקראו לו; וכיום הוראתה מה שאפשר לקרוא. אמת, לא כל השימושים הקדמונים נדחקו. עדיין אנו משתמשים בחֶסֶד ובשְׁלִיחַ, בקָצִיר ובקָצִיר כשימושיהם במקורות; אבל לא נוכל להתעלם ממה שנתחדש, והוא הקובע את ההבדל בין לשוננו ללשון הקלסית.

ג. הערות סיכום

23. עיקרו של דבר, העברית החדשה מחוכרת חיבור מהודק אל לשון המקורות. הדבר הזה אמור בוודאי ובמובהק בכל הנוגע לחומרים הלשוניים; רוב היסודות

27 הבאתי את הממצאים על פי הדפוסים. אבל גם כתבי-היד מכירים את שְׁלִיחַ ושְׁלוּחַ, למשל כתבי-יד קאופמן גורס במשנת גיטין (ג, ו): "אין הַשְׁלִיחַ האחרון צריך שיאמר בפניי ניתב ובפני נתחתם אלא אומ' שְׁלוּחַ בית דין אני".

28 ראה הערה 26 לעיל.

29 ברור כי לא מיציתי כאן את כל ענייני פְּעִיל בעברית הקלסית; כל שהובא כאן לא יצא מגדר הדגמה.

המשמשים בלשונו שימשו בעברית הקלסית.³⁰ אך יש ויש בעברית החיה חידושים בשימושיהם של היסודות מן המורשה הלשונית. מילים רבות נשתנתה הוראתן ותבניות דקדוק נשתנה תפקידם. יש שהשינוי הוא פרי ברירה מתוך אפשרויות שבררו סופרים, עיתונאים ומכווני הלשון או דוברים מן השורה כדרך מה שמצאנו במשקל פֶּעֶלְעַל. יש שרקעו של השינוי אחר, כגון השפעת עולם המושגים של לשונות אירופה החדשות על הוראתו של משקל פֶּעֶלְעַל. יש גם סוגים אחרים שלא נגענו בהם כלל כיום. אבל אנו לא ביקשנו כאן אלא להציע דוגמות אחדות. כולן מעידות על חיים מלאים של העברית החדשה הממלאת את צורכיהם של דובריה, הן הדובר הרגיל בן השכבות העממיות, הן הדובר המשכיל הפתוח לעולמן של תרבויות אחרות בלשונות אחרות.

24. כאשר נפתחו התקופה החדשה בתולדות העברית הכתובה במאה השמונה-עשרה לפני מאתיים וחמישים שנה, והתקופה החדשה בתולדות הלשון המדוברת בסוף המאה התשע-עשרה לפני מאה ועשרים שנה, עמדו רגליהם של ראשי המדברים בתוך המקורות הקלסיים של הלשון העברית וראשם היה שקוע בהם. דבר זה הבטיח רציפות והמשך של מסורות הדורות הקודמים וגם חידוש מחמת שינוי העתים וחילופי המושגים. אבל גם כיום, אף שניתקו רגליהם ונדו ראשיהם של רבים מדוברי העברית מן המקורות הקלסיים, מה שנתגבש בשניים שלושה דורות קודמים ונתון בפיהם של דובריה מחבר אותם אל המקורות הקדומים, עם שהם נתונים בעולם מושגים חדש ובמגע בין-לשוני נמרץ המשתקף כדיבורם ובכתיבתם. לאור זאת ניתן להבין מדוע לעתים קרובות אנו מוצאים שתבניות לשון המשמשות בעברית הקלסית וממשיכות להתקיים גם בעברית החדשה, חל שינוי מועט או מרובה בתפקידיהן.